

ISSN 0350-185x

UDK 808

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LXVI

*У СПОМЕН НА АКАДЕМИКА
ИРЕНУ ГРИЦКАТ*

Уређивачки одбор:

*др Јасна Влајић-Појовић, др Даринка Горџан-Премк,
др Милка Ивић, др Лили Лашкова, др Александар Лома,
др Софија Милорадовић, др Александар Младеновић, др Мирослав Николић,
др Асим Пецо, др Предраг Пипер, др Слободан Ремејшић, др Андреј Н. Собољев,
др Живојин Сјанојчић, др Срејко Танасић, др Зузана Тојолињска,
др Драго Ђујић, др Виктор Фридман*

Главни уредник:

Предраг Пипер

БЕОГРАД
2010

ПРЕДРАГ ПИПЕР
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

О РЕЧЕНИЦАМА СА СПАЦИЈАЛНОМ КЛАУЗОМ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

Предмет рада су зависносложене реченице са клаузом места или правца. Разматра се семантички механизам таквих реченица, као локализација једних ситуативних структура у односу на друге, и разматрају се синтаксичке функције клауза у таквим зависносложеним реченицама, укључујући и семантички сродне случајеве као што су допунске реченице са клаузом која значи место или правац, реченице са презентативима и егзистенцијалним предикатима и употреба облика зависносложене реченице са спацијалном клаузом за означавање локализација у апстрактно схваћеном простору. Посебна пажња у раду посвећује се облицима и функцијама корелативних и везничких средстава, као и линеаризацији зависносложених реченица са спацијалном клаузом.

Кључне речи: српски језик, синтакса, хипотакса, спацијална клауза, значења места и правца.

1. За разлику од изражавања значења места и правца облицима просте реченице, који су богати и разноврсни, изражавању значења места или правца сложеним реченицама о синтакси српскога језика поклоњено је сразмерно мање пажње. Циљ овога рада је да

* У овом раду се износе резултати истраживања на пројекту „Опис и стандардизација савременог српског језика“ (148002), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

се питање облика и значења сложених реченица са спацијалном клаузом размотри у његовим важнијим аспектима.

2. Спацијалну локализацију која се изражава сложеном реченицом може носити само главни део такве реченице (нпр. *Писмо је било на сџолу као шџо је ѓреџџосџављала*, или *Где ли је осџавио кључ кад никако не може да ѓа нађе?*), само зависни део сложене реченице (нпр. *Знам ѓде је осџавио кључ*) или у изражавању спацијалне локализације могу учествовати и главни и зависни део сложене реченице (нпр. *Кључ је на ѓолицџи, ѓде ѓа обично не осџављамо*). У сложеним реченицама са спацијалном¹ клаузом, којој је изражавање просторне одредбе примарна функција, какве илуструје претходни пример, тежиште у изражавању просторног значења је на спацијалној клаузи, али цела информација о просторном односу садржана је и у главном и у зависном делу сложене реченице.

Семантички механизам сложене реченице са спацијалном клаузом заснива се на локализацији ситуације означене главним делом сложене реченице (ситуативни објекат локализације) у односу на ситуацију означену клаузом (ситуативни локализатор), нпр. *Радили су ѓде ѓод су били ѓоџребни*.² Конкретан однос између објекта локализације и локализатора у ситуацији означеној сложеном реченицом са спацијалном клаузом додатно се спецификује избором заменичког прилошког везника, а често и корелатива, уп. *Радили су ѓшамо ѓде су били ѓоџребни* и *Радили су ѓде ѓод су били ѓоџребни*.

3. Клаузе са значењем места или правца могу у структури сложене реченице имати детерминативну (атрибутску или адвер-

¹ Иако термин спацијална клауза (према лат. *spatium* – простор) није у широј употреби у литератури о сложеној реченици у српском језику, он је погоднији од неких традиционалних терминолошких решења (месне реченице, реченице са значењем места и правца, реченице с локалним значењем и др.). Поред тога, он је у истом терминолошком реду с терминолошким изразом *сложена реченица са ѓемѓоралном клаузом* (Антонић 2004), а наслања се и на постојећи терминолошки израз *ѓредлози са сџацијалним значењем* (Алпонић 2003). В. такође о предлозима са спацијалним значењем и о категорији спацијалности у простој реченици Ивић (ур.) 2005, а о спацијалности у вези са зависном реченицом у: Ружић 2006; Павловић 2009.

² О појмовима локализатор и објекат локализације у систему појмова теорије семантичких локализација, в. Пипер 2001.

бијалну) или комплементну (допунску) функцију. Спацијалне клаузе са атрибутском функцијом имају именички антецедент, а спацијални прилошки везник, релативизатор, у таквим клаузама може бити замењен релативизатором *који* у предлошкој или беспредлошкој конструкцији, нпр. *Ово је кућа \bar{z} d e је \bar{i} \bar{r} i \bar{z} \bar{o} \bar{d} \bar{i} \bar{n} \bar{e} \bar{z} \bar{i} \bar{v} \bar{e} \bar{o} – Ово је кућа у којој је \bar{i} \bar{r} i \bar{z} \bar{o} \bar{d} \bar{i} \bar{n} \bar{e} \bar{z} \bar{i} \bar{v} \bar{e} \bar{o} ; Ово је \bar{i} \bar{y} \bar{u} \bar{i} \bar{k} \bar{u} \bar{d} \bar{a} \bar{s} \bar{u} \bar{i} \bar{p} \bar{o} \bar{s} \bar{l} \bar{i} – Ово је \bar{i} \bar{y} \bar{u} \bar{i} \bar{k} \bar{o} \bar{j} \bar{i} \bar{m} \bar{s} \bar{u} \bar{i} \bar{p} \bar{o} \bar{s} \bar{l} \bar{i} .*

Спацијалне клаузе са адвербијалном функцијом одређују предикат главног дела сложене реченице по месту или правцу, било непосредно, нпр. *Ради \bar{z} d e је и раније радио*, било одређујући предикат главног дела преко прилошког корелатива у структури главног дела сложене реченице, нпр. *Ради \bar{i} \bar{a} \bar{m} \bar{o} \bar{z} d e је и раније радио*.

Спацијалне клаузе са допунском функцијом употребљавају се у сложеним реченицама са допунском клаузом, у којима је основно значење допунске клаузе значење места или правца, нпр. *Зна \bar{z} d e \bar{i} \bar{n} \bar{o} \bar{m} \bar{o} \bar{z} \bar{e} \bar{n} \bar{a} \bar{n} \bar{i} , \bar{P} \bar{i} \bar{s} \bar{i} \bar{a} \bar{k} \bar{u} \bar{d} \bar{a} \bar{d} \bar{a} \bar{i} \bar{d} \bar{e} и сл.*

Спацијалне клаузе са предикатском функцијом имају функцију коју има прилог у саставу предиката просте реченице са копулативним елементом у предикату, нпр. *Кључ ће би \bar{i} \bar{i} \bar{z} d e \bar{z} \bar{a} \bar{u} \bar{v} \bar{e} \bar{k} \bar{o} \bar{s} \bar{i} \bar{a} \bar{v} \bar{l} \bar{a} \bar{m} . У таквим сложеним реченицама, чешћим у разговорном језику, увек је могуће употребити корелатив у саставу главног дела сложене реченице (нпр. *Кључ ће би \bar{i} \bar{i} \bar{z} \bar{o} \bar{d} \bar{e} \bar{z} \bar{a} \bar{u} \bar{v} \bar{e} \bar{k} \bar{o} \bar{s} \bar{i} \bar{a} \bar{v} \bar{l} \bar{a} \bar{m}), што је и обичније него његово изостављање.**

Реченице са спацијалном клаузом у атрибутској функцији, као врста релативних реченица, доста исцрпно су описане у литератури о релативној реченици, најпотпуније у монографији KORDIĆ 1995.³ Реченице са спацијалном клаузом у допунској функцији најпотпуније су обухваћене истраживањима В. Ружић о допунској реченици у српском језику (Ружић 2006). Поред одељака о адвербијалним реченицама места и правца у старијим и новијим граматикама, више места су добиле реченице са релативизатором

³ С. Кордић у тој монографији пише о релативној реченици у хрватском језику, али с правом констатује да закључци до којих је дошла вреде за „читаво подручје новоштокавског стандарда“ (KORDIĆ 1995: 47). Питања реченица са спацијалном клаузом у атрибутској функцији дотичу се и у радовима ДМИТРИЈЕВ 1958, 1964; ГРИЦКАТ 1959–1960.

џде у поменутој монографији KORDIĆ 1995: 235–243. Зато се даље највећи део пажње овде посвећује реченицама са адвербијалном спацијалном клаузом.

4. Облици интегрисања адвербијалне спацијалне клаузе у структуру сложене реченице су разноврсни. Уп.

- (1) *Они су радили џде су их ѓримали.*
- (2) *Они су радили ѓамо џде су их ѓримали.*
- (3) *Они су радили ѓамо, џде су их ѓримали.*
- (4) *Они су радили џде џод су их ѓримали.*
- (5) *Они су радили свуда џде су их ѓримали.*
- (6) *Они нису радили ниџде џде не би било ѓосла за обојџу.*
- (7) *Они су радили свуда ѓамо џде су их ѓримали.*
- (8) *Они су ѓамо свуда радили, џде су их ѓримали.*
- (9) *Они су ѓамо свуџде радили, џде џод су их ѓримали.*

Пре свега, клауза може бити адвербијал у односу на главни део сложене реченице без додатног истицања корелативом синтаксичког статуса клаузе (1), (4).⁴ Уп. такође: *Ако суѓра не осване џде је за-којано било, одераћу ѓе...* (М. Глишић) – *Веѓар јауче кроз оџоло џрање и чисѓо сече џдедохваѓи ѓо џолој коџи.* (Р. Домановић) – *Она је овде џаздариџа, а он нека ѓлаћа џдезаноћи.* (Д. Ћосић)⁵

Поред тога, адвербијалну клаузу може најављивати прилошки корелатив у главном делу реченице, и тада се клауза понаша као одредба тог корелатива, а преко њега и као одредба предиката у главном делу (2), (5).

Поред показних корелатива (нпр. *ѓамо*), и општих корелатива (нпр. *свуда*), то су, ређе, и корелативни прилошки изрази типа *свуда ѓамо* (7).

Уп. такође: *Иди ѓамо џде ѓи се нареди!* (С. Јаковљевић) – *Тамо џде јој је коџу ѓокривао бикинаџ, сиџурно су биле беле ѓруџе.* (Г. Олујић) – *О ѓоѓе има ѓодаѓака и ѓодаѓака свуда џде су оѓисани народни обичаји и веровања, и на мноѓим месѓима у Речнику и Додаѓку...* (В. Чајкановић)

⁴ Такве случајеве Ирена Грицкат разматра као врсту синкретизма значења корелатива и значења прилошког везника (в. „Синкретизам значења у осталим речима са заменичким к-коренима“, у Грицкат 2004: 272).

⁵ Примери из дела српских писаца који се у овом раду наводе узети су из електронске библиотеке Антологија српске књижевности (www.ask.sr).

Клауза може имати статус интонацијски или интерпункцијски издвојене одредбе адвербијала у структури главног дела сложене реченице (3), а у том случају прилози *тш*амо или *онде* и сл. у саставу главног дела сложене реченице нису корелативи него су анафорски или егзофорски употребљене заменичке речи (са слободнијом линearизацијом, уп. (3) и *Они су тш*амо *радили, где су их й*римали). Употреба општих квантификатора типа *свугде* или *нигде* у сложеним реченицама такве структуре допушта ограничење сфере деловања опште квантификације (4)–(7) и зато би поред примера типа (5) био прихватљив и пример типа *Они су у тш*ом крају *радили с вугде где су их й*римали или сл. То ограничење опште квантификације у значењу прилошког корелатива може бити исказано и показним некорелативно употребљеним прилогом у главном делу сложене реченице (8) или прилошким везником типа *где год* у саставу клаузе (9).

5. Заменички прилог места или правца може бити употребљен у склопу прилошког везничког израза у саставу спацијалне клаузе у функцији интонацијски или интерпункцијски издвојеног зависног дела сложене реченице који се у матричну реченицу не укључује помоћу корелатива, нпр. *Из њихових исказа следовало је да се на исш*очном небу *хоризонтш*а, *тш*амо *где се небески свод и й*овршина *Јонског Мора међусобно додирују, из ш*ога мора *дижу и й*ењу на небо без *й*ресшанка *нове звезде*. (М. Миланковић) – ... он не би *силазио из воза, ишао би даље, свеједно куда, тш*амо *где га нико не й*ознаје. (Д. Ћосић) – *Осш*ала је *једва й*онека *њивица са јечмом на обрешцима и скровиш*им *й*рошланцима, *тш*амо *где није дой*рла вода или *где је сш*ушаносш *одвраш*ила *разбојнике да не уврљају и изгазе усев*. (Д. Ненадић)

6. Спацијална клауза употребљена у адвербијалној функцији може одређивати предикат било (а) непосредно, нпр. *Сеш*ћемо *где буде слободно*, било (б) посредно, путем корелативног елемента *тш*амо, *тш*уда, *оданде* и сл., нпр. *Сеш*ћемо *тш*амо *где буде слободно, Сеш*ћемо *онде где буде слободно, Дошли су оданде одакле их нису очекивали, Пошао је тш*амо *камо му је било речено*,⁶ *Ишао је донде*

⁶ Везнички прилог *камо*, који се понекад неосновано квалификује као кратизам у српском језику, среће се не само код старијих српских писаца него и у

докле је могао; или путем некорелативног адвербијала у главном делу, на који се клауза односи.

У првом случају спацијална клауза у структури главног дела реченице заузима позицију адвербијала, који може бити исказан прилогом *Иди десно*, именским изразом *Иди у кућу*, фразеологизмом *Иди куда ће очи воде*, или клаузом *Иди куда си кренуо*. Непосредно укључивање адвербијалне спацијалне клаузе у реченицу може бити јединично (када је клауза једина одредба предиката главног дела, нпр. *Иди куда ти је рекао*) или паралелно: било да адвербијал у главном делу и клауза паралелно одређују исти предикат (нпр. *Иди десно, куда сам ти јуче показао*), било да предикат главног дела паралелно одређују две клаузе (а може их бити и више), нпр. *Иди куда сам ти рекао и куда смо јуче заједно ишли*.

У другом случају (посредно укључивање) таква клауза одређује адвербијал у структури главног дела сложене реченице, а преко њега и предикат главног дела (ланчана веза, нпр. *Он ћеца тамо где је дозвољено*). Корелативни елеменат има облик показног заменичког прилога за место или правац, али нема значење које такви прилози имају изван корелативне употребе у сложеној реченици (Пипер 1988: 16–44); нпр. у *Седи тамо* прилог *тамо* употребљен је егзофорски, упућује на део простора говорне ситуације релативно удаљен од говорног лица, а у реченици *Седи тамо где је слободно* исти прилог, сада као корелатив, употребљен је катафорски и упућује на део простора текста који следи. Катафорски употребљени заменички прилог места или правца у великој мери је десемантизован, односно његова употреба је граматикализована функцијом коју има у корелативно-везничком изразу за место или правац, нпр. *тамо где*, који повезује главни део сложене реченице са спацијалном клаузом, истичући садржај зависне везе јаче него што је он видљив када је корелатив изостављен – *Седи (тамо) где је слободно*.

савременом српском језику, в. Дмитриев 1964; уп. такође *Ученици разрогачише очи и уирише их онамо камо им је учишељ зледао, према западу*. (М. Миланковић), *Пошао је мирно онамо камо су му рекли, не ишћајући ништа, не и правдајући се, одговарајући само кад је ишћан*. (Д. Ненадић)

Ако је показни заменички прилог за место или правац у главном делу сложене реченице употребљен егзофорски, а не корелативно, онда се спацијална клауза у таквој реченици осећа као додатни коментар главном делу реченице какав је карактеристичан за апозицијске одредбе, уп. *Села је тамо где је било слободно* и *Села је тамо, где је било слободно*. У овом другом случају главни део реченице је интонацијски или интерпункцијски издвојен од зависног дела, а и информацијски је релативно аутономан, па таква реченица, иако по облику зависносложена, семантички тежи независнослуженој реченици: *Села је тамо, где је било слободно* 'села је тамо, а тамо је било слободно'.

Избор непосредног или посредног начина интегрисања спацијалне клаузе у структуру сложене реченице није сасвим слободан. У зависности, пре свега, од значења предиката у главном делу сложене реченице непосредно или посредно одређивање предиката главног дела спацијалном клаузом може бити мање прихватљиво или сасвим искључено. На пример, ако је једини глаголски елеменат у структури предиката копулативно употребљени глагол *бићи*, укључивање спацијалне клаузе у реченицу не може бити непосредно, уп. *Књига је тамо где си је оставила*, али **Књига је где си је оставила*. Ако је у предикату неки семикопулативни глагол егзистенцијалног значења, који се у простој реченици не употребљава без прилога или именске групе у саставу предиката, тада је непосредно укључивање спацијалне клаузе могуће, али се не може рећи да је уобичајено у добром књижевном језику, нпр. *Књига се налази тамо где си је оставила*, али ?*књига се налази где си је оставила*.

7. Прилошки корелатив је једно од средстава укључивања спацијалне клаузе у сентенцијални комплекс (нпр. *Села је тамо где је седела јуче*), поред именске групе (именица или именичка синтагма) у главном делу реченице, нпр. *Села је на оно место где је седела јуче*. У овом другом случају спацијална клауза има атрибутивну функцију у односу на именицу коју одређује, што се понекад може доказати преобликовањем спацијалне клаузе у атрибутој функцији у придевски атрибут, уп. *Живе у делу града где је релативно мирно* и *Живе у релативно мирном делу града*.

Спацијални корелатив заједно са прилошким везником места или правца део је структуре спацијалног корелативно-везничког

израза. Спацијални корелативно-везнички изрази могу бити (а) у контактном положају, било на граници главног дела сложене реченице и спацијалне клаузе (*Сѣаза ѿочиње ѿ а мо љде се завршава ѿуѿ*), било на почетку сложене реченице (нпр. *Т а м о љде се завршава ѿуѿ, ѿочиње сѣаза*), или (б) у неконтактном, дистантном положају (*Где се завршава ѿуѿ, ѿ а мо ѿочиње сѣаза*). У сложеним реченицама чији главни део без адвербијала не би био комуникативно самосталан у облику просте реченице и где је адвербијал неиспустив јер има функцију лексичког језгра предиката (*Књиља је ѿ а мо љде си је осѣавио*), корелатив чвршће припада структури главног дела сложене реченице, а у другим сложеним реченицама спацијални корелатив није тако чврсто уграђен у структуру главног дела сложене реченице као у случајевима претходног типа, уп. *Они су сели ѿ а мо љде су нашли слободна месѣа* (што се разликује од некорелативне употребе *ѿамо* у примерима типа *Они су сели ѿ а мо, љде су нашли слободна месѣа*) или *Они су сели ѿзади, ѿ а мо љде су нашли слободна месѣа*. Што је веза корелатива са структуром главног дела сложене реченице слабија, он више тежи томе да припада структури спацијалне клаузе и везничког дела у њој. Степен укључености корелатива у структуру главног дела сложене реченице формално се испољава у могућностима линеаризације реченице с корелативом: што су те могућности уже, с тенденцијом преовлађивања контактне позиције на граници главног дела и клаузе (нпр. *Књиља је ѿ а мо љде си је осѣавио*), корелатив чвршће припада структури главног дела сложене реченице, а што су те могућности шире, поготову кад је уобичајена и употреба корелативно-везничког израза на почетку сложене реченице (нпр. *Т а м о љде се завршава ѿуѿ ѿочиње сѣаза*), укљученост корелатива у структуру главног дела сложене реченице је слабија, а његово гравитирање структури клаузе је јаче. Уп. такође: *Т а м о љде ноћас њему ѿреба да се роди унук, жуѿа је мрља у ѿама*. (Д. Ћосић)

Спацијални корелативи имају у својим семантичким структурама иста категоријална значења места и правца која имају прилошки везници (в. т. 10), с којима корелативи могу бити (а) у семантички конгруентном односу, нпр. *онде љде, оданде одакле, донде докле* и сл. (*Они су онде љде сѣе их осѣавили*); (б)

у семантички неконгруентном односу, нпр. *онамо где (Оишишли су онамо где сѝе се јуче срели – онамо значи смер, а где место), или (в) у односу семантичке супротности, што је подврста семантички неконгруентног односа, нпр. оданде докле (Враћајући се и сѝим љуѝем, дошао је донде одакле је ѝоѝ јуѝра био кре-нуо). Уп. такође: Ја сам увек слушао да јеѝуља има само ѝамо одакле моѝу ѝи чак у нарочѝа мора ради ѝлођења. (М. Петровић) – Поѝинуло је неколико наших, али су и најдадачи били оѝис-нуѝи ѝамо одакле су и дошли. (Д. Ненадић) – Пуѝ води ѝамо одакле је јуѝрос изишао кад му је она оѝела ибрик. (Д. Ћосић) – Месеѝ је јео сенке и журио да се усѝне ѝамо одакле се све види. (Д. Ћосић) – Он је ѝрисѝизао о ѝуд а где се један живоѝ завршио. Овде је друѝи ѝочињао. (С. Краков)*

У оквиру три дата степена семантичке конгруентности или неконгруентности, случајеви типа (а) су најчешћи, а случајеви типа (в) су најређи, понекад архаични и обично су на граници прихватљивости или су неприхватљиви, када их језичко осећање одбацује због тога што нису препознати као изрази који се срећу у употреби. Семантичка конгруентност спацијалног корелатива и спацијалног прилошког везника није обавезна, осим на најопштијем плану, у оквиру семантичке категорије спацијалности, којом су семантички повезани, док се осталим елементима својих семантичких структура спацијални корелатив и прилошки везник не морају понављати него се могу допуњавати.⁷

8. Начелно, у спацијалном корелативно-везничком изразу може се наћи сваки спацијални корелатив и сваки спацијални прилошки везник. Ако се имају у виду спацијални корелативи (укључујући и оне ређе и стилски маркиране) *ѝамо, ѝу, ѝуда, оѝуда, онде, онамо, онуда, одонуда, донде, оданде, доѝле, одаѝле*, и спацијални прилошки везници су *где, куда, камо, одакле, оѝкуда, докле, до-*

⁷ Могућност да корелатив и везнички прилог буду у семантички конгруентном или неконгруентном односу у основи је слична особини променљивих односних заменичких везника (*који, какав, чији*), који могу бити у формално-граматичком, падежном конгруентном односу са оном именицом у главном делу сложене реченице на коју се односе (*Срео се са сѝарим ѝрија ѝеље м с којим је ишао у иѝи разред*), или у падежном неконгруентном односу (*Срео се са сѝарим ѝрија ѝеље м које ѝ тје одавно видео*).

куда, то чини укупно 84 могућих корелативно-везничких израза са значењем места и правца, од којих су неки врло чести (нпр. *їіамо ѓде*), а неки врло ретки, ако не и сасвим неуобичајени па и неприхватљиви у савременом српском књижевном језику (нпр. **оданде докуд*). Када се томе дода чињеница да неки од корелатива и прилошких везника имају факултативне варијанте, не само изговорне, екавско-ијекавске (*ѓде – ѓђе*), него и са финалним самогласником или без њега (*оїікуд – оїікуда*), као и акценатске (*днуда – онуда*), број могућих облика спацијалних корелативно-везничких израза се знатно увећава. Томе треба додати чињеницу да постоји и серија прилошких везничких израза на *ѓод* (*ѓде ѓод* и сл.), са почетним *било* (*било ѓде* итд.), *ма* (*ма ѓде* итд.), као и изрази типа *свуѓде ѓде*, *ниѓде ѓде*, *свуѓде їіамо ѓде* итд., што све води закључку да су могућности корелативно-везничког изражавања односа између главног дела сложене реченице и њене спацијалне клаузе веома широке.

9. Веза спацијалне клаузе са главним делом сложене реченице може се остваривати и преко прилога који није корелатив, нпр. *Седи неѓде їіозади, ѓде је слободно*. Пошто један адвербијал може бити одређен другим адвербијалом, нпр. прилог прилогом, као у *неѓде їіозади, їіамо неѓде їіозади* и сл., намеће се закључак да у случајевима какве илуструје претходни пример спацијална клауза одређује спацијални прилог у адвербијалној функцији у структури главног дела сложене реченице, а преко њега и предикат главног дела.

Алтернативно решење је у допуштењу да адвербијалну одредбу могу имати само предикати или читаве реченице, као синтаксичке структуре са предикатом у свом саставу, а да су друге одредбе непредикатских делова реченице – атрибутске (укључујући апозицијске и апозитивне одредбе као издвојене атрибутске одредбе). У том случају појам атрибута се проширује на одредбу прилога прилогом (*Сеићемо неѓде їіозади*) или прилога адвербијалом (*Сеићемо неѓде їіозади ѓде је слободно*), а однос између главног дела реченице и њене спацијалне клаузе се своди на однос (I) непосредне интегрисаности, *Сеићемо ѓде је слободно*, (II) интегрисаности путем корелативне везе, нпр. *Сеићемо їіамо ѓде је слободно*, (III) интегрисаности употребом спацијалне клаузе у атрибутској

функцији, било да се клаузом атрибутски одређује именска група, нпр. *Сеићемо на неко место где је слободно*, било прилог који није корелативно употребљен, нпр. *Сеићемо негде њозади где је слободно*, било да је спацијална клауза употребљена као додатна предикатска јединица на граници између атрибутске одредбе и аутономне предикатске јединице у структури сложене реченице, нпр. *Сеићемо негде њозади, где је слободно*, тј. 'сеићемо негде позади, позади је слободно'.

10. Конститутивни елемент спацијалне клаузе је прилог *к* и *в* *з* *н* *и* *к* за место или правац у иницијалној позицији у клаузи. Систем односних прилога за место или правац обухвата два паралелна подсистема. Један чине прилози за који не истичу количинску страну просторне одредбе (*где, куд(а), камо, оикуда(а), одакле, докле*), а други подсистем чине прилози у чијем је садржају просторно значење у спрези са општом квантификацијом (*где год, куд(а) год, камо год, оикуда год, одакле год, докле год*), којима су синонимични прилошки везници са елементом *било* у свом саставу (*где било, куд(а) било, камо било, оикуда било, одакле било, докле год*) или елементом *ма* (*ма где, ма куд(а), ма камо, ма оикуда, ма одакле, ма докле*), што укупно чини 24 односна прилога са значењем места или правца. Прилози са елементом *било* или *ма* употребљавају се знатно ређе од својих синонима на *год*, а неки постоје само као начелне могућности у језичком систему. Трећи подсистем чине прилози са значењем неодређене квантификације, *негде где, некуда куда* и сл., нпр. *Сакрио се негде где га нећеш наћи; Оићићи ће некуда куда још нико није оишишао*.

Значењску разлику између реченица са основним прилошким везницима типа *где* и прилошких везника типа *где год* јасно показују примери, уп. *Живи где хоћеш* и *Живи где год хоћеш*. За разлику од првих, други наглашавају неограниченост избора места или правца о којем је реч. Уп. такође *Радиће где може* 'радиће на оним местима на којима може радити' и *Радиће где год може* 'радиће на свим оним местима на којима може радити'.

Прилошки везнички изрази на *год* допуштају употребу енклитике између првог и другог дела израза, нпр. *Где смо год били, лејо су нас њримали* (разг.)

Прилошки везнички изрази типа *џде џод, ма џде, џде било* допуштају да буду употребљени у конструкцији са елементом *да*, нпр. *џде џод да, ма џде да* итд. Такве конструкције, у поређењу са онима без *да*, имају извесно додатно концесивно значење, које је приметније ако је у предикату главног дела негација, нпр. *Где џод да је био, није се лоше ѿказао*, тј. 'иако је био на различитим местима, ни на једном од тих места није се лоше показао', *Где било да свраїиши, бићеш леїо ѿримљен* 'без обзира на то где ћеш свратити, свуда ћеш бити лепо примљен' итд.

11. У оквиру сваке од наведених серија прилошких везника са значењем места и правца односи су уређени према семантичким принципима разграничавања места (локативност, индирективност, нпр. *џде*) и правца (директивност), а у овом другом случају на основу разликовања смера (аблативност, нпр. *одакле / адлативност*, нпр. *докле*) или линије кретања (перлативност, нпр. *куд(а)*), уп. *Живи џде хоће, Узео је одакле је хїео, Иде докле хоће, Пролази куда хоће*, в. више о томе у ПИПЕР 1983; 2001. Друга семантичка разлика унутар система односних прилошких везника са значењем места и правца тиче се значења лимитативности, које једни прилози имају (*одакле / докле*), нпр. *Полази одакле хоће, Иде докле хоће*, а други прилошки везници немају.

Те начелне семантичке дистинкције се у неким случајевима на синтагматском плану неутрализују. Најслабија је опозиција између прилошких везника са локативним и адлативним значењем. Искључиво адлативно значење без лимитативности има прилошки везник *камо*, који се у савременом српском језику ретко употребљава (в. напомену 5). Адлативност се најчешће изражава прилошким везником *куда*, који служи и за означавање перлативности (нпр. *Прошли су онуда куда се моґло ѿроћи*), а поред тога адлативност се изражава и прилошким везником *џде* (нпр. *Иди џде желши*), што се понекад оцењује као нарушавање савремене српске књижевнојезичке норме, иако је присутно не само у разговорном стилу него и у лепој књижевности, нпр. *Иди ѿамо џде ѿи се нареди! – вели на једном за сїанку каїеїан Јован*. (С. Јаковљевић), *На ѿуїу за Бујановац џде сам ѿошао у џосїе*. (Д. Васић – према: СТЕВАНОВИЋ 1969: 846)

Прилошки везници са аблативним значењем разликују се према томе да ли имају лимитативно значење (*одакле*), или га немају

(*ошкуд/а/*), уп. *Не зна ошкуда су дошли* и *Не зна одакле су пошли*. Ипак, та значењска дистинкција често није комуникативно релевантна, због чега се оба везничка прилога често срећу у истим контекстима без веће разлике или без икакве разлике у значењу.

12. **Л и н е а р и з а ц и ј а** предикативних делова сложене реченице са спацијалном клаузом може бити (а) слободна, када се спацијална клауза може налазити или иза главног дела (нпр. *Тамо ће га наћи где га је осшавио*), или испред њега (нпр. *Где га је осшавио, шамо ће га наћи*), или може бити (б) везана, када се спацијална клауза мора налазити иза главног дела сложене реченице, нпр. *Књига је зоре, где си је осшавио*, али не **Где си је осшавио, књига је зоре*.

Ако главни део сложене реченице има предикат с пунозначним глаголом, померање спацијалне клаузе на почетак сложене реченице је могућно без обзира на то да ли у главном делу постоји корелатив (*Више не ради шамо где је некад радио – Тамо где је некад радио, више не ради*), или у главном делу нема корелатива (*Више не ради где је некад радио – Где је некад радио, више не ради*). Уп. такође: – *Бийка се на овоме делу водила на друму, и где је који шао, шу и осшао*. (С. Јаковљевић) – *Где је некада била ледина, диже се ново насеље*. (Станољчић–Поповић 2008: 321)

Ако је у главном делу сложене реченице са спацијалном клаузом корелатив, а једини глаголски елеменат у предикату је помоћни глагол, линеаризација такве сложене реченице је слободна, тј. клауза се може налазити или иза главног дела сложене реченице (*Он је увек шамо где је ошасно*), или испред њега (*Где је ошасно, шамо га нема*), али под одређеним условима. Наиме, када је спацијална клауза у препозицији, могућна је дистантна позиција везника и заменичког прилога (нпр. *Где је ошасно, шу њега нема*), али и у том случају мора бити задржана контактна позиција спацијалне клаузе и заменичког прилога (дакле, не би било прихватљиво **Где је ошасно њега нема шу*, мада би било прихватљиво и *Где је ошасно, њега шу нема*, дакле, са заменичким прилогом који гравитира контактної позицији са спацијалном клаузом иако такву контактну позицију не остварује).

Ако предикат главне реченице има структуру „копула + именска група“, употреба спацијалне клаузе испред главног дела није могућа, нпр. *Он је у крају где је релативно мирно*, али не и **Где је релативно мирно, он је у крају*.

Када је реч о линеаризацији делова сентенцијалних форми у сложеној реченици са спацијалном клаузом, посебну пажњу заслужује позиција корелатива. У случајевима када главни део сложене реченице претходи клаузи, корелатив је по правилу на крају главног дела (нпр. *Он ње је чекао њамо где сње се договорили*), мада није ни искључена позиција ближе почетку реченице када је корелатив рематизован (нпр. *Он ње је њамо чекао где сње се договорили*), па ни место на почетку реченице када је корелатив рематизован (нпр. *Тамо ње је чекао где сње се договорили*), а и цео рематизовани корелативно-везнички израз места или правца може се наћи на почетку реченице (нпр. *Тамо где сње се договорили, он ње је чекао*).

Иако су корелативи *њамо* и *онде* често синонимични, у двочланим корелативима *свуда* је чешће у споју са *њамо*, а *свугде* са *онде*, тј. *свуда њамо, свугде онде* мада такви спојеви нису једино могући, уп.: – А новинари су *свуда њамо* где је критично ... ([forum.vidovdan.org/viewtopic.php?f=4&t=3650...](http://forum.vidovdan.org/viewtopic.php?f=4&t=3650)) – Prolazne tunele је могуће пројектовати *свуда тамо*, где недостaje у отвореном терену једноставна и брза закривена траса за транспортни превоз или за особе. (www.sppkj.cz/achenbach.html) – Али чињеница је да у суђњима има много субјективизма као и *свуда онде* где одлучује људски фактор. (www.balkankinology.net > ...).

Општа квантификација која се изражава двочланим корелативима (нпр. *свуда њамо*) може бити изражена и двочланим општим прилошким везником (нпр. *где год*), уп. *Они су свуда њамо где је ојасно* и *Где год је ојасно, они су њамо*. Комбиновање оба та средства за изражавање опште квантификације мање је уобичајено, па и мање прихватљиво, осим ако се општа квантификација жели таквим двојаким начином изражавања посебно нагласити, нпр. *?Они су свуда њамо где год је ојасно*.

13. У структури сложене реченице значење места или правца може бити исказано и комплементном клаузом (нпр. *Зна где су ојилили*), где је спацијално значење клаузе подређено њеној допунској функцији. То су комплементне клаузе адвербијалног типа (Ружић 2006). У таквим сложеним реченицама клауза не означава ситуативни локализатор за неки ситуативни објекат локализације који није означен том клаузом него таква клауза означава ситуаци-

цију која обухвата и локализатор и објекат локализације (в. т. 2). На локализатор категоријално упућује везнички прилог, а остали део такве допунске клаузе се односи на објекат локализације, тј. *Зна љде су оџишли* 'отишли су на место које зна', *Видим куда иду* 'иду у правцу који видим' и сл. У допунским реченицама је искључена употреба корелатива са значењем места или правца. Уп. такође: *За њих се не зна љде су.* (Р. Домановић) – *Али оџеџ као у љрикојаси: железна кола јуре љреко оџеване равнице, а ја и не љодиджуџи очи осеџам љде сам* – на Паун-Пољу, љокрај Бресја или исџод Враџо-лије... (Г. Божовић) – *Она зна љде је он.* (Д. Ћосић) – *Рашида није хиџела да уџе, објашњавајуџи да је боса и да не види љде бисмо осџавили Греџу.* (Г. Олујић)

Уз јачи ослонац на контекст допунска клауза са спацијалним значењем може бити сведена на везнички прилог, нпр. *Роџен сам 9. јануара 1811. љодине. Неџу да кажем љде е.* (Д. Ћосић), тј. 'неџу да кажем где сам роџен'.

14. Другачији тип реченица са допунском спацијалном клаузом представљају реченице са глаголима *имати* или *немати* у главном делу и егзистенцијалним-потенцијалним значењем места или правца ('не/ могу/можеш... јер /не/ постоји место/правац'...) на којем или у којем се нешто може или не може остварити, нпр. *Имам љде да се расџиџам, Има куда да оде* и сл. Такве сложене реченице често имају елидирану клаузу, сведену на прилошки везник, нпр. *Немамо куд даље, Нема се љде, Има се љде*, при чему се таква елипса не ретко комбинује са имперсоналношћу главног дела сложене реченице, нпр. *Нема љде да се седне, Нема се куда* и сл. Реченице тога типа, а са прилошким везницима *куд(а)*, *оџкуд(а)*, *одакле* или *камо* су ретке, поготову у спацијалном значењу, а нешто чешће у транспоновој употреби, нпр. када *нема куд(а)* значи безизлазност неке ситуације (такође *нема куд камо*), а *нема оџкуд(а)* или *нема одакле* значе немогућност да се нешто набави, најчешће новац. Такве реченице садрже у свом значењу допуну категоријалне семантике ('место', 'правац', 'смер'), која се обавезно изоставља у лексичко-граматичком уобличавању реченице, тј. *Нема љде да сџава* ('не постоји место где би могао да спава'), *Нема одакле да џи дува* ('не постоји смер одакле би могло да ти дува'). Другим речима, иако су према својој формалној,

граматичкој структури то сложене реченице са допунском клаузом, оне су према својој семантичкој структури сложене реченице са спацијалном клаузом. Уп.: *Ја велѝм, људи – рече чича Мирко – да ми ѓрадимо нама друѓу воденицу. Хвала боѓу, ѝоѝока досѝа – и м а – м о ѓ д е.* (М. Глишић) – *Удари зло време, н е м а и ш се ѓ д е скло- ниѝи* (М. Глишић) – *Неѓо Кошуѝица је ионако већ оѓолела, ѝа се н е м а ѓ д е ни зverka склонѝи.* (М. Глишић); *Пећина је ѝескоб- на, влажна, вода кайље одозѓо са заобљеноѓ свода, у дубини ври ѓроѝло ѝодземне реке, очи се ѝешко ѝривикавају на ѝтаму, н е м а ѓ д е да се седи или лежи, човек ѝу мора ѝресѝајаѝи на једној нози, као чайља.* (Д. Ненадић) – *Ту смо на врху, даље се н е м а к у д. Сем у Дунав.* (С. Јаковљевић)

15. Посебан случај допунских реченица са допунском спа- цијалном клаузом представљају реченице са презентативима у главном делу, типа *Ево ѓде се он налази.* Иако презентативи *ево, еѝо, ено, ѓле* немају граматичке категорије глагола, они могу бити употребљени као самостални искази (нпр. *Ево!*), или у конструк- тивној функцији која је карактеристична за синтаксичке једини- це сентенцијалног типа, тј. као основа за синтаксичку деривацију сложених, двопрдикатских или полипрдикатских реченица (нпр. *Гле, ѓде се сакрио; Еѝо ѓде се он налази и ѓде се све време крио*). Сложене реченице са презентативима су у семантичком погледу врло сличне реченицама са глаголима перцептивне семантике у првом делу типа *Види ѓде се он налази, Поѓледај ѓде се он нала- зи, Слушај ѓде се он налази* и сл., уосталом, један од презентатива (*ѓле*) је и пореклом од глагола одговарајућег значења (*ѓледаѝи*).⁸ Уп. такође: *Ево, ѓ д е је окрњи црно деѝе на броду више Пеѝрова вира!...* (М. Глишић) – *Еѝо ѓ д е сѝоји, а ѝоѝеѓне озѓо ћерамида, ћок у ѓлаву, ѝа уби на месѝо!* (Р. Домановић) – *Ено, видиѝе, о н д е ѓ д е ѝлива она зелена ѓранчица, ѝуда би, оѝѝриlike, ѝролазила.* (М. Миланковић)

16. Поред сложених реченица са спацијалном клаузом по- стоје и реченице у којима се иста граматичка средства користе за означавање а п с т р а к т н о с х в а ћ е н о г п р о с т о р а, односно догађаја у односу на који се нешто локализује са механизмом који

⁸ О презентативима в. ТОРОЉИЊСКА 1980; КОРДИЋ 2002.

је у основи исти као када је реч о правом конкретно-просторном значењу, нпр. *Живи у њрошлосџи (џамо), џде је све њодсећа на оно џио је волела; Враџимо се на њрви њриме, о дакле је ова анализа њочела; Вежбали су до њеноџ доласка, докле су се били доџоворили.*

Локализација спацијалном клаузом има право конкретно-просторно значење само ако и сама клауза и адвербијал у главном делу који она одређује (ако није реч о непосредном одређивању предиката) имају конкретно-просторно значење, тј. не само да клауза мора имати спацијално значење, уп. нпр. *Књиџа је на њолици џде си је заборавила* према каузалном *Књиџа је на њолици, јер си је заборавила*, него и оно што она одређује мора имати конкретно-просторно значење, уп. *Живи у џом сџану, џде џа све њодсећа на њу* према *Живи у њрошлосџи, џде џа све њодсећа на њу*. Основни услов за употребу спацијалне клаузе у значењу апстрактно схваћеног простора јесте да адвербијал у главном делу сложене реченице, на који се спацијална клауза односи нема конкретно-просторно значење. Такав адвербијал најчешће има облик именске групе, мада може бити и просторни прилог, ако је из контекста јасно да он није употребљен у конкретно-просторном значењу, нпр. *Живи џамо џде џа све њодсећа на њу* (ако је из контекста видљиво да *џамо* значи 'у успоменама', 'у прошлости' и сл.). Локализација спацијалном клаузом у значењу апстрактно схваћеног простора обично се не ослања на употребу корелатива, уп. *Живи у њрошлосџи, џде џа све њодсећа на њу*, али ?*Живи у њрошлосџи џамо, џде џа све њодсећа на њу*.

Као што и иначе, и у српском и у другим језицима, изрази са просторним значењем имају велики транспозицијски потенцијал, због чега се често срећу и у исказима у којима имају неко друго значење (Пипер 2001), тако и клаузе које су по облику, а пре свега по избору прилошког везника у њима – спацијалне, могу у зависности од значења главног дела сложене реченице учествовати у изражавању неког категоријалног значења које није просторно (в. Стевановић 1988: 196), нпр. наспрам сложене реченице са спацијалном клаузом *У одсџуџању је дошао до месџа џде је морао засџаџи* постоји и реченица са темпоралном клаузом истог облика и лексичког састава *У излаџању је дошао до месџа*

ġ đ e je морао засїаїи (*ġде* – 'када') и сл. Просторне метафоре у сложеним реченицама са клаузама непросторног значења представљају предмет који заслужује посебно испитивање.

Цїїирана лїїераїїура

- Антонић, Ивана. „Спацијална идентификација локационог типа номиналном формом у генитиву.“, *Свеске Маїице срїске, Грађа и їрилози за кулїурну и друшївену истїорију*, бр. 40, *Серија књижевностїи и језика*, св. 11, 2003: стр. 78–85.
- Антонић, Ивана. „Темпорална клауза стандардног српског језика у дијахроној перспективи.“, *Живойї и дело академика Павла Ивића*, Зборник радова са трећег међународног научног скупа „Живот и дело академика Павла Ивића“ (Српска академија наука и уметности, Београд, Матица српска и Филозофски факултет, Нови Сад, Градска библиотека, Суботица, Институт за српски језик Српске академије наука и уметности, Београд – Нови Сад – Суботица, 17–19. септембра 2001), Суботица – Нови Сад – Београд, 2004: стр. 413–420.
- Грицкат, Ирена. „П. А. Дмитриев: Особенности построения сложного предложения с определительным придаточным в сербохорватском языке: Ученые записки № 250, серия филологических наук вып. 44. Славянское языкознание, Ленинград 1958, стр. 56–114.“ *Јужнословенски филолог XXIV (1959–1960)*: стр. 363–374.
- Грицкат, Ирена. *Сїудїје из истїорије срїскохрвайског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
- Дмитриев, Петр. „Особенности построения сложного предложения с определительным придаточным в сербохорватском языке.“ *Ученые записки*, № 250, серия филологических наук вып. 44. Славянское языкознание, Ленинград, 1958: стр. 56–114.
- Дмитриев, Петр. „Атрибутивные придаточные с союзами 'где', 'како да' в сербохорватском языке.“ *Славянская филология* (Ленинград), 1964: стр. 61–70.
- Дмитриев, Петр. „Сербохорватские относительные 'где', 'камо', 'куда'.“ *Славянская филология* (Ленинград), 1969: стр. 102–106.
- Ивић, Милка (ур.). Пипер, П., И. Антонић, В. Ружић, Људ. Поповић, С. Танасић, Б. Тошовић, *Прилози ѓрамаїици срїскога језика: Синїак-*

са савременога српског језика. *Простја реченица*. У редакцији академика М. Ивић, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 2005.

ПАВЛОВИЋ, Слободан. *Српосрпска зависна реченица: од XII до XV века*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.

ПИПЕР, Предраг, „Обележавање просторних односа предлошко-падежним конструкцијама у савременом руском и савременом српскохрватском књижевном језику.“ *Прилози проучавању језика* 13–14, 1977–1978: стр. 1–51.

ПИПЕР, Предраг, *Заменички прилози у руском, њољском и српском језику: Семантичка студија*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1988.

РУЖИЋ, Владислава. *Дојунске клаузе у савременом српском језику*. Нови Сад: Матица српска, 2006.

СТАНОЧИЋ, Живојин, Љубомир Поповић. *Грамајика српског језика: за гимназије и средње школе*. Једнаесто, прерађено издање. Београд: Завод за уџбенике, 2008.

СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик (Грамајички сисџеми и књижевнојезичка норма)*. II. Београд: Научна књига, 1969.

СТЕВАНОВИЋ, Михаило. „Напоредна употреба односне заменице *који* и односних везника *да*, *где*, *како*, *ије* и *ијо*.“ *Студије и расправе о језику*. Никшић: Универзитетска ријеч, 1988: стр. 185–190.

*

KORDIĆ, Snježana. *Relativna rečenica*, Zagreb: Matica hrvatska (Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva 25), 1995.

KORDIĆ, Snježana. *Riječi na granici punoznačnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002.

PIPER, Predrag. *Zamjenički prilozi: (gramatički status i semantički tipovi)*. Novi Sad: Institut za strane jezike i književnosti, 1983 (Radovi Instituta za strane jezike i književnosti. A. Jezičke studije; sv. 5).

PIPER, Predrag. *Jezik i prostor*. – 2. dopunjeno izd. Zemun: Biblioteka XX vek – Beograd: Čigoja štampa, 2001 (Biblioteka XX vek; 91).

TOPOLIŃSKA, Zuzanna. „Deiktyczny predykat lokalizujący w językach słowiańskich.“ *Зборник за филологију и лингвистику*, XXIII/1, 1980: стр. 7–17.

Резюме

Предраг Пипер

О СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ С ПРИДАТОЧНЫМИ МЕСТА
ИЛИ НАПРАВЛЕНИЯ В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

В настоящей статье рассматриваются сложные предложения с придаточными места или направления в современном сербском литературном языке. В первой части статьи анализируются механизмы выражения значения места или направления формой сложноподчиненного предложения, в основу которых заложена локализация одних ситуативных структур по отношению к другим, а также рассматриваются первичные и вторичные синтаксические функции придаточной части в таких сложноподчиненных предложениях. Во второй части статьи особое внимание уделяется формам и функциям коррелятивов и порядку слов в придаточных предложениях места или направления. В целом исследование показывает, что, несмотря на относительно скромное место, которое в научной литературе получили сложные предложения с придаточными места или направления в сербском языке, такие предложения отличаются большим формальным, семантическим и функциональным разнообразием.